

Martí Boada i Juncà

Dep. de Geografia, Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals, Universitat Autònoma de Barcelona

Martí Boada i Juncà

El paisatge, una expressió híbrida d'història natural i d'història social

Paisatge de muntanya

En primer lloc donar les gràcies a la Societat Andorrana de Ciències, particularment a l'Éric Jover, organitzador d'aquesta interessant trobada. Vull posar de manifest també que a Andorra em sento com a casa: vàrem començar a estudiar el patrimoni natural andorrà a final dels anys setanta, a l'entorn de l'aleshores Institut d'Estudis Andorrans, centre de la Universitat de Perpinyà, amb un equip coordinat pel professor Joan Becat i la Lídia Armengol (QEPD), de l'Assessoria Pedagògica del Govern d'Andorra.

Per contextualitzar, partim del reconeixement que estem vivint un moment socioambiental que no té precedents històrics, un moment que alguns autors defineixen com una crisi civilitatòria, que no vol dir de civilització, car és transversal i planetària. Si no la superem, si no canviem aquest model demogràfic, de pressió, d'apropiació, de model energètic, i no reduïm les emissions de CO₂ que aboquem a l'atmosfera, hi ha riscos objectius, relatius al futur de l'escenari existencial de l'espècie humana.

Uns riscos que afecten tant la tribu més primitiva de Papua, a Nova Guinea, com als brokers més competitius de Wall Street. Per aquesta dimensió, es pot considerar transversal i civilitatòria.

Una de les primeres dificultats és el mateix concepte de paisatge, que té diferents interpretacions, a causa del denominat *babelisme conceptual*. Partint d'aquest context em sembla escaient intentar establir un mínim consens semàntic que ajudi a reduir la dificultat de comprensió del concepte de paisatge mateix.

Paisatge. Un escenari conceptual

El concepte de paisatge de temps que ha estat definit per diferents autors; en qualsevol cas, no està gens exempt de polèmica. Ens sembla interessant recomanar el que recull Pèlachs (2004) en la seva tesi doctoral. Aquest jove geògraf revisa les diferents definicions del concepte i és interessant la crítica que fa a la formulació d'un dels paisatgistes més citats de la postmodernitat, Alain Roger, quan assevera que, evidentment, el coneixement dels geosistemes i els ecosistemes és indispensable però no ens fa avançar gens cap a la determinació dels valors paisatgístics, atès que aquests són socioculturals (Roger, 2000). En aquest sentit Pèlachs

afirma que justament perquè és sociocultural, aquesta és una raó que cal tenir en compte en la relació establerta entre la societat i la natura per comprendre el paisatge.

Potser el més immanent al terme és el caràcter canviant del concepte mateix, requisit indispensable per a l'enfocament dels treballs de paisatge (Pèlachs 2004). Tanmateix pensem que la naturalesa canviant del concepte, alhora que una virtut pot esdevenir una dificultat, atès el caràcter variable, car limita la capacitat instrumental i metodològica a l'hora d'aplicar criteris d'interpretació, un procés que deriva cap al que, com s'ha dit, s'ha definit com a *babelisme conceptual* (Boada & Zahonero, 2001), entès no com una diversitat conceptual creativa sinó al contrari, un entrebanc semàntic i una dificultat que redueix la possibilitat científica de l'aplicació d'una metodologia del paisatge coherent i ben armada.

Oimés en un moment del qual no ens podem abstreure d'allò que ha estat definit com un moment històric de crisi civilitzadora (Toledo, Stavrakakis), superable, no sense dificultats, a partir de formulacions de desenvolupament sostenible, car qualsevol plantejament estratègic de desenvolupament ha de ser sostenible, o no serà desenvolupament (Bifani).

Per a nosaltres el concepte de paisatge seria un híbrid, més ben dit la resultant de l'equació: forces inductores de caràcter biofísic, de la qual sorgeixen les denominades cobertes del sòl, menys les forces inductores de caràcter socioeconòmic, és a dir l'apropiació i els usos del sòl; el resultat és allò que s'expressaria en el paisatge com a expressió final de processos complexos.

L'estudi dels canvis, modificacions i transformacions que pateixen els paisatges inclou necessàriament una recerca a dues bandes: la dimensió socioeconòmica i la dimensió natural, des d'un valoració holística. Sovint la clau de l'explicació en el tipus de resposta de la dimensió natural té com a desencadenant l'escenari d'actuació de la societat. Així doncs, no té cap sentit aïllar dos mons que han estat en contínua interacció. Dos mons altrament en revisió, car les formulacions considerades avançades tendeixen a desfronteritzar el binomi natura-cultura. Són diferents els autors –Wilson, en el seu treball *Consiliència*; Bruno Latour, *Teoria de xarxa d'actors*, Funtowicz i Ravetz– en la crítica del cientisme i la multicriterialitat.

Tanmateix, també són significatives les aportacions formulades des de l'ecologia dels paisatges, i són molt destacables les aportacions de dos ecòlegs propers: González Bernáldez i Margalef, que considera que les implicacions de l'espècie humana en el metabolisme dels sistemes naturals són les més rellevants i quasi sempre extemporànies al sistema.

Tanmateix, la necessitat de superació de la diversitat disciplinària de les teories del paisatge està determinada per la nova situació històrica: el paisatge esdevé un valor per avaluar i per preservar, a partir del seu reconeixement més enllà del debats acadèmics i amb l'aparició de nous instruments polítics, com és el cas del conveni europeu, que reconeix "La intenció d'assolir un desenvolupament sostenible sobre la base d'una relació equilibrada i harmònica entre les necessitats socials, l'activitat econòmica i el medi ambient. Apreciant que el paisatge té un paper important en l'interès públic en els àmbits cultural, ecològic, ambiental i social, i constitueix un recurs favorable a l'activitat econòmica, i la protecció, gestió i planificació del qual pot contribuir a la generació de llocs de treball".

El paper del paisatge com element per posar en valor, sobre el qual cal establir unitats d'escala. En al cas d'Andorra, la vigència del paisatge com a element clau en les estratègies de desenvolupament sostenible del Principat. Uns valors, els paisatges andorrans, del més alt nivell.

Semblaria, doncs, que hauria arribat l'hora, sense abdicar del necessari rigor implícit a les formulacions acadèmiques, de treballar, perquè els processos de banalització i transformació agressiva que estan patint els paisatges, a partir de metodologies ajustades, analitzin, diagnostiquin i ajudin a proposar models i estratègies de gestió sostenible d'un recurs tan notori per al país andorrà.

El paisatge de muntanya

Una de les primeres definicions acadèmiques del terme muntanya la realitzà Reclus, en la seva obra *La Montaña*. Una definició que cal contextualitzar; tanmateix, la considerem bella i vigent: "Vaig estudiar la massa enorme de les seves roques, amb que està construïda, les afraus del terreny, les estacions, la gran varietat d'aspectes, les neus i els gels i la meteorologia que la combat, les plantes i els animals que

l'habiten, vaig procurar també d'entendre el que havia estat la muntanya en la poesia i la història dels pobles, el paper que la muntanya havia representat en el moviment de les cultures i en els progressos de la humanitat. El que vaig aprendre ho dec a la col·laboració del pastor i també a la de l'insecte, a la de la papallona i a la de l'ocell cantaire”.

La visió reclusiana és premonitòria. Defineix un suport físic, potent, una estructura definida per una bona alçada, diversitat en l'orientació, en el relleu, en la meteorologia, en les cobertes de vegetació i la fauna associada, i uns aprenentatges que li forneixen un món viu divers que l'ajuda a entendre processos i uns aprenentatges que li són regalats per un pastor –símbol del coneixement empíric popular–, una visió que situada a començament del nou mil·lenni donaria la muntanya com l'expressió d'un tot, propera a les formulacions més avançades.

La definició de muntanya està plena d'accepcions, que quasi sempre fan referència al seu caràcter físic. L'esquema conceptual sintètic defineix la muntanya com una elevació natural del terreny, o part muntanyosa d'una contrada. Altres descripcions parlen de la muntanya com a lloc de descoberta, d'observació i registre de fenòmens naturals, lloc especialment dotat per al reconeixement de la vegetació i per a la localització i identificació de la fauna silvestre. Al nostre parer, no es pot parlar de muntanya en la seva dimensió paisatgística si no és, a més dels factors biofísics, des de la dimensió humana. Tanmateix des d'una perspectiva segle XXI, el paisatge de muntanya, en termes d'economia ecològica, es podria considerar una plusvàlua acumulada, fruit altra vegada d'unes forces inductores de caràcter biofísic i unes formes d'apropiació-relació, que en el cas que mostri qualitat, han estat reverents.

Andorra és un país inequívocament muntanyenc, és el país pirinenc per excel·lència. L'estructura del paisatge andorrà transcendeix la dimensió biofísica, és bàsica per entendre'n la història, la cultura, on està i cap on va socioambientalment.

La muntanya com a paisatge refugi

El concepte de paisatge natural està en un debat creixent. Autors autoritzats com Martínez de Pisón (2004) citen que, de natura, tan sols en queden retalls, majoritàriament en estat de marginalitat, i les muntanyes en són algun, raó per la qual adquireixen un particular valor natural i cultural.

En un context de territori total com sostindrien alguns geògrafs actuals, els paisatges de muntanya davant la situació de crisi ambiental i d'insostenibilitat dels sistemes d'ocupació de l'espai i del territori, representen uns valors d'indicadors sobre la qualitat final dels paisatges i del país mateix en el sentit territorial ampli.

Actualment a Andorra, les formes de paisatge amb modificacions antròpiques reduïdes estan confinades a l'alta muntanya; l'escàs grau d'impacte d'alguns indrets de la muntanya andorrana està relacionat amb la dificultat històrica per accedir-hi, dificultat modernament superada, particularment els dominis esquiables, la qual cosa situa en un context de vulnerabilitat aquells sistemes i tàxons de requeriments ambientals molt sensibles.

En aquest context es troben alguns endemismes vegetals, de distribució biogeogràfica molt restringida, atesa la seva fragmentació espacial i elevada especialització. Espècies amb poblacions reduïdes.

El poblament faunístic d'aquests paisatges d'alta muntanya sol presentar una elevada antropofòbia, és a dir normalment es tracta d'espècies no acostumades a la presència humana, ni a la seva predació. En aquests casos poden presentar una distància de fuga curta, és a dir un comportament refiat que els fa vulnerables a modalitats modernes d'impacte.

Com a exemple, alguns grups d'amfibis de l'alta muntanya, que no tenen por de la presència humana, semblantment al fenomen que Darwin va descriure amb diverses espècies de fauna vertebrada en arribar a les Galàpagos, en desconèixer l'agressivitat de l'espècie humana; alguns casos andorrans els observem en espècies com la granota roja i el tritó pirinenc.

D'altres presenten una etologia extraordinàriament tímida, havent-se desenvolupat en zones d'ambient criòfil i rupícola de l'alta muntanya, en uns ambients històricament absents d'activitats antròpiques. Un canvi d'ús sobtat en els paisatges, amb pèrdua de tranquil·litat ambiental on habiten aquestes espècies, esdevé un impacte irreversible; seria el cas de la perdiu blanca i, encara que no criòfil, el trençalòs.

El manteniment de paisatges forestals, amb boscos ben conservats, respon més a la dificultat extractiva de caràcter històric que a factors estrictament ecològics, tot i els diferents usos històrics dels dendrorecursos dels boscos de muntanya –Métailié (1992), Davasse (2000), Pèlachs (2004), Bonhote (1998), etc.

La maduresa dels sistemes forestals té molt a veure amb els sistemes culturals d'apropiació, en un exemple clar de com no es poden entendre els processos dinàmics en un paisatge forestal sense considerar la hibriditat de l'ecologia amb les variables d'apropiació local, així com considerant les formes de propietat pública, comunal o particular, vectors clau per entendre els boscos andorrans.

Aquests paisatges presenten un **efecte refugi** per a comunitats vegetals i tàxons diversos de flora i fauna. A més de les formes de paisatges madurs, especialment l'alta muntanya, com s'ha dit anteriorment constitueixen un refugi per a algunes espècies, que per ecologia estricta podrien ocupar àmplies zones de la muntanya andorrana però que han reduït efectius, a causa de diferents variables de pressió antropològica, ubicant-se o simplement mantenint poblacions en espais de confinament en paisatges de muntanya.

Biodiversitat, paisatge i societat

En el paisatge la biodiversitat no s'ha d'entendre com un món de curiositats botàniques o faunístiques, sinó com un indicador de qualitat i de sostenibilitat paisatgística i territorial. Per esmentar un exemple, la presència de llúdrria en una sistema aquàtic no és interessant *strictu sensu* per la presència de l'espècie, sinó pel que indica quant a la maduresa del sistema, productivitat del riu i estat físic i químic de les aigües, amb la qual cosa esdevé un indicador molt fi de la qualitat del sistema que suporta l'espècie.

A escala de paisatge forestal de muntanya, n'hi ha diversitat d'exemples. Un dels significatius és el mussol pirinenc: la seva presència en els boscos d'abet i de pi negre indica maduresa dels sistemes forestals, ocupa antics nius de picot negre i augmenta de població en la mesura en què el sistema bosc presenta més quantitat de fusta dreta tova o necrosada, un indicador de boscos vells i madurs.

Finalment els paisatges de muntanya representen un reservori de biodiversitat, una característica que marca la qualitat de l'espai territorial. Una qualitat que no es pot separar de la dimensió humana, car el paisatge de muntanya també esdevé un reservori de diversitat cultural tan interessant com inseparable de la biodiversitat continguda en el paisatge.

Alguns autors com Toledo sostenen que les societats amb més biodiversitat tendeixen a tenir unes relacions de més

Bibliografia

- BALLANTINE, Hepburn (1993). *Una croada als Pirineus (1894)*. Tremp: Garsineu Edicions.
- BERTRANPÉTTI, Jaume; VIVES, Elisenda (ed.) (1995). *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra: Centre de trobada de les Cultures Pirinenques. Govern d'Andorra, Ministeri de Relacions Exteriors.
- BONHÔTE, Jérôme (1998). *Forges et forêts dans les Pyrénées ariégeoises. Pour une histoire de l'environnement*. Aspet, PyrèGraph.
- BOADA, M. (et alii) 1979. *Introducció a la fauna d'Andorra*. Institut d'Estudis Andorrans, Centre de Perpinyà.
- BOADA, M. (et alii) 1994. *El paisatge, patrimoni cultural dels Pirineus*. Centre de Trobada de Cultures Pirinenques.
- BRUNHES, Jean (1948). *Geografia humana*. Barcelona: Juventud.
- CAMPILLO BESSES, Xavier (i altres) (1993). *Mab-6 Alt Pirineu. Urgellet-Baridà. Síntesis del Programa*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Transportes, Dirección General de Política Ambiental.
- DAVASSE, Bernard (2000). *Forêts charbonniers et paysans dans les Pyrénées de l'Est du moyen âge à nous jours*. Toulouse: Conseil Général de l'Ariège. Geode.
- DIBONA, Dino (2002). *Dizionario universale della montagna*. Roma: Newton & Compton editori.
- FORMAN, Richard T. T. (1995). *Land mosaics: the ecology of landscapes and regions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GALOP, Didier (1998). *La forêt, l'homme et le troupeau dans les Pyrénées. 6000 ans d'histoire de l'environnement entre Garonne et Méditerranée*. Toulouse: Université de Toulouse II (Geode et FRA.M.ESPA), Université Paul Sabatier (Laboratoire d'Ecologie Terrestre).
- GÓMEZ MENDOZA, Josefina (2003). "Los estudios de paisaje en la geografía".
- custòdia amb el territori. Un argument que es pot entendre sempre que es mantinguin les formes de relació amb el paisatge sostenibles i reverents.
- Els canvis d'usos en els paisatges cal veure'ls des de la complexitat, però tanmateix la seva comprensió és decisiva per comprendre els processos que se susciten quan es produeix un progressiu abandonó de les activitats primàries a favor d'una creixent terciarització, uns processos que troben manifestacions de diferent naturalesa, però tanmateix immediates en l'estructura i dinàmica del paisatge.
- En efecte, una primera consideració és que els paisatges no estan quietos, i si bé el concepte clàssic de la climacitat dels sistemes com a etapa final de la successió ecològica hauria quedat superada, cal convenir que cal abandonar la vella teoria d'una etapa final en la successió denominada clímax o climacitat, ja que en la successió ecològica els avenços són seguits i coherents, en canvi els desastres es produeixen de manera atzarosa. Els canvis sobtats, generadors de perturbacions, solen procedir de forma externa del sistema amb entrades violentes d'energia.
- Tanmateix, sí que podem parlar de paisatges madurs, com aquells que una vegada retirades les activitats d'apropiació o extracció tendiran a la maduritat. Una maduritat que mostra una situació nova, i d'una complexitat notòria, car la majoria de processos de retirada de les activitat antròpiques tendeixen a l'increment d'espècies llenyoses i a la formació de paisatges forestals.
- Els canvis d'ús modifiquen els cicles biogeoquímics, el cicle hidrològic i influeixen en la complexitat ecològica. Per entendre els processos dels sistemes, cal tenir informació precisa no sols de les dinàmiques ecològiques sinó també de les culturals, per tal de no caure en el mite urbà de la *intocabilitat dels paisatges*. Una societat, la urbana, que a còpia de culturalitzar-se ha oblidat l'origen primari dels productes indispensables per al seu sosteniment metabòlic.
- Cal evitar el confinament de l'activitat primària, car aquesta s'ha revelat com una força inductora rellevant en l'estructura del paisatge. Un exemple el trobem en les activitats ramaderes, que han jugat un paper molt important en la dinàmica dels paisatges pradencs andorrans.
- L'aprofitament de pastures comunals d'alta muntanya a l'estiu i l'herba acumulada dels prats de dall a l'hivern són

determinants per al manteniment de la mosaïcitat del paisatge, suport indispensable per a la variada biodiversitat muntanyenca. Les formes modernes i sostenibles de planejament han de tenir en compte l'activitat del sector primari.

Modernament, en els paisatges de muntanya la terciarització té en el turisme l'activitat productiva principal i indispensable (no de qualsevol manera). Un model que no es pot deslligar del model general i que ha de ser sostenible. El primer problema són els desequilibris sectorials i la dependència amb la construcció, una construcció que basa el seu desenvolupament en el consum intens de sòl i paisatge, cosa que provoca una constant pèrdua de cobertes del sòl i de biodiversitat. És sabut que el turisme cerca paisatges de qualitat i que quan els exhaureix els abandona.

La manera com s'ordeni i gestioni el paisatge de muntanya, en la nova cultura de la sostenibilitat, sens dubte expressarà una nova manera de fer. El repte és gran, vista la complexitat conceptual i la limitada definició metodològica en el camp del paisatge. Andorra és un bell país que es mereix ser conservat, entenent la conservació, no com a procés reaccionari, orientat a frenar processos d'innovació social i territorial, sinó a l'invés, entenent la conservació com una formulació sustentada en el rigor, i sobretot com una forma d'esdevenidor socioambientalment harmònic.

Banco de Buenas prácticas en geografía, 1:5.

GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. (1981). *Ecología y Paisaje*. Madrid: Blume.

LOBET, Salvador (1947). *El Medio y la vida en Andorra: estudio geográfico*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Juan Sebastián Elcano, Estación de Estudios Pirenaicos.

MARGALEF, Ramon (1991). *Teoría de los sistemas ecológicos*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MÉTAILLÉ, Jean Paul (1992). "Antracologie, proto-industries et nouvelles perspectives en histoires des forêts". *Bulletin Societé botanique de France*, 139 Act. Bot. (2/3/4):579-586.

MONTSERRAT, Joan Maria (1992). *Evolución glaciario y posglaciario del clima y la vegetación en la vertiente sur del Pirineo: estudio palinológico*. Saragossa: Monografías del Instituto Pirenaico de Ecología, núm. 6. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

OBIOLS, Joan (2000). *El desert verd. Imatges de la muntanya*. Trep: Garsineu Edicions.

RECLÚS, Elisée (1998). *La Montaña*. Salamanca: Amarú Ediciones.

SAUER, Carl Ortwin (1997). "La morfología del paisatge". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 43:155-186. (1a edició 1925, traducció Montserrat Cuxart).

SORRE, Max (1949). *Los Pirineos*. Barcelona: Atenas A. G.

AUTORS DIVERSOS (1991). *I Congrés d'Història de la família als Pirineus*. Andorra: Centre de Trobada de les Cultures Pirinenques. Govern d'Andorra, Conselleria d'Educació, Cultura i Joventut.

VIGO, Josep (1976). *L'alta muntanya catalana, flora i vegetació*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya, Editorial Montblanc-Martin.